

بررسی منطق دوگانه علی ملاصدرا

وسه گانه فردی ابن عربی در تبیین وحدت وجود

سید محمدتقی چاوشی*

مهدی صدفی**

چکیده: به ظاهر، دست نوشته های ابن عربی خالی از واژه وحدت وجود و اثبات فلسفی آن است، اما همواره اثبات وحدت شخصی وجود در تاریخ عرفان نظری و حکمت متعالیه زیربنایی ترین مسئله و درعین حال پُر سروصدا بوده است. شارحان ابن عربی مانند ابن ترکه و همچنین ملاصدرا به اثبات فلسفی وحدت وجود پرداخته اند. به نظر نگارنده، روح عرفان ابن عربی وحدت وجودی است، اما به شیوه منطق علی - معلولی روی خوشی نشان نمی دهد. از این روی، تلاش شده تا بر مبنای آرای ابن عربی منطق جدید سه گانه (فردی) استخراج شود تا براساس آن بتوان بهتر وحدت وجود را تبیین کرد. به گفته ابن عربی تا فردیتی نباشد، ظهوری رخ نمی دهد و احدیت در باطن یگانه خود می ماند. از اهداف این مقاله فراروی از شیوه مألوف منطقی است، به طوری که قوام فلسفه در تبیین هستی بر مبنای «علیت» است - هرچند معلول عین ربط به علت باشد - اما در نگرش عرفانی که بر مبنای «تجلی» است، شایسته نیست در تحلیل ساختار هستی به علّیت فروکاسته شود، بلکه سزاوار است شیوه تبیین تغییر کند. به همین خاطر این «فردیت» که بر منطق انسان کامل استوار است، سودای آن دارد تا در تمامی مراتب وجود یعنی زبان، ذهن، گزاره و حضرت شیوه یگانه خود را نشان دهد و بین وجود حقیقی و عاریتی تفاوت بگذارد.

کلیدواژه ها: وحدت وجود، منطق، عرفان ابن عربی، حکمت متعالیه، فردیت

E-mail: tschawuschi@gmail.com

* استادیار پژوهشکده علوم عقلی بنیاد علوم و حیانی اسراء

** دانشجوی دکتری رشته حکمت متعالیه، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

E-mail: mahdi.sadafi@gmail.com

پذیرش مقاله: ۹۲/۷/۲۰

دریافت مقاله: ۹۲/۲/۱۸

مقدمه

آنچه در این مقاله در پی آنیم، تبیین منطق دوگانه و سه گانه در تبیین نظریه وحدت وجود است. در این پژوهش، مدل وحدت وجود عرفانی را با نظر به فردیت و تثلیثی که ابن عربی به آن نظر دارد، سامان دادیم. در این نظرگاه، تا فردیتی در کار نباشد، ظهوری رخ نمی دهد و احدیت در باطن خود می ماند. این فردیت به دلالت انسان کامل یعنی حضرت محمد^(ص) جمع می گردد. ابتدا به تبیین چگونگی کارکرد فردیت در تثلیث می پردازیم، سپس دلایلی از جانب ابن عربی بر فردیت در ساختار کلام، فردیت در انتاج قضیه و فردیت در رابطه عین و ذهن می آوریم؛ در آخر تبیین می کنیم چگونه انسان که دلیل بر فردیت است، می تواند هستی را طوری تبیین کند که به وحدت وجود حق منجر گردد. بنابراین نظر ما تأکید بر حقیقت فردی جمعی انسانی است که می تواند «دلیل» بر حقیقت احدی حقه الهیه باشد.

در مدل صدرایی آن به تحلیل ساختار معلول می پردازیم تا از ذات عین ربط معلول به حقیقت مستقل علت برسیم. این تبیین وحدت وجودی ناظر به علت و دوگانگی علت و معلول است. در ابتدا نظر ملاصدرا را در این بحث می آوریم تا نشان دهیم که هویت معلول هیچ گونه شینیت و وجود مستقلی ندارد و ذات او چیزی جز ربط به علت قیومی آن نیست. در نظر علامه طباطبایی هم با توجه به قضیه خارجی و تحلیل ساختار مفهوم در وجود رابط و مستقل به معنای اسمی و حرفی آن می رسم و می فهمیم که تنها وجود واجبی نشئه وجودی دارد و ماسوای او جز روابط، نسب و اضافات، چیز دیگری نیستند.

در انتها، به مقایسه دو منطق عرفانی و صدرایی می پردازیم و نقص ها و نقاط قوت هر کدام را در تحلیل ساختار هستی بر مبنای وحدت وجود بررسی می کنیم. یکی از مسائلی که برای ما اهمیت به سزا دارد این است که چگونه می توان کثرت موجودات را با وحدت وجود سنجید و هر کدام از این دو منطق چه پاسخی برای رفع این تناقض نمایی دارند.

فردیت انسان در شکل دهی منطق سه گانه

حقیقت انسان در عُرف عرفان ابن عربی، ویژگی خاصی دارد که بدون در نظر گرفتن آن ربط عالم با خداوند بی معنا می شود. او حقیقت جامعی است که بدان مراتب هستی در «عین و ذهن»، «زبان» و «قضیه» پا می گیرد. به همین منظور لازم است این ویژگی به طور مفصل آشکار شود.

همان گونه که در آغاز فصّ محمدی عنوان می کند، حکمت این فصّ «فردی» است؛ زیرا کامل ترین موجود انسانی در فردیت شناخته می شود. این فردیت از یک طرف ریشه در کلام و از طرفی دیگر ریشه در اعداد دارد، که به آن ها می پردازیم. از نظر ابن عربی، به نبیّ خاتم^(ص) یا انسان کامل مسمّیات اسماء آدم، که جوامع الکلم است، داده شده است (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۲۱۴). زیرا تنها انسان است که جامع تمام مراتب کلمه است. اگر بخواهیم حیوان ناطق را در نظر ابن عربی بسط دهیم به این معناست که تنها انسان از میان تمامی موجودات، صاحب کلام جامع است. ابن عربی این درجه عالی انسان کامل را که «جوامع الکلم» است، در علم حروف سه چیز می داند:

۱. ذات «غنی» که قائم به خود است؛
۲. ذاتی که «فقیر» به ذات غنی است؛ (البته از ذات فقیر به ذات غنی وصفی باز می گردد که بدان اتصاف می یابد و این اتصاف در ذات خودش نیست و تنها به این مصاحبت است، بنابراین اقتضای ذات فقیر به نوعی این سخن را جایز می شمرد که فقر، ذات بی نیاز را - که به نفس خودش قائم است - نیز می باشد).

۳. ذات «رابطه» بین دو ذات بی نیاز، یا نیازمند یا بی نیاز و نیازمند است.

ابن عربی این سه را به ترتیب، بنابر تقسیم کلمه، «ذات»، «حدث» و «رابطه» می نامد که برابر با «اسم»، «فعل» و «حرف» هستند که به نظر او جوامع الکلم اند، زیرا کلمات تمامی محصور در این سه حقیقت اند. بنابراین، اسم ذات مستقل غیر زمانی حق است و فعل ذات زمانی عالم و حرف چیزی جز ربط نیست (ابن عربی، بی تا، ج ۱: ۸۶).

بنابراین انسان جامع کلمات ذات، حدث و رابطه است. البته این ذات غیر از آن هویت غیبی است که ورای وجود عالم و فراتر از درک و طمع انسانی است (ابن عربی، ۱۴۲۳: ۴۸)، بلکه به نحوی از انحا با عالم در رابطه است تا سه گانه ذات، حدث و رابطه شکل گیرد. ابن عربی در فتوحات بین انسان و عالم فرق نهاده است، به طوری که تمام عالمیان را وجود پس از عدم می انگارد، اما تنها

انسان است که از عدم نیامده، بلکه از وجود فرق به وجود جمع تغییر یافته است. او با این فرق نهادن می‌گوید که هیچ چیز از عالم همانند انسان نیست (ابن عربی، بی‌تا، ج ۳: ۳۹۰). زیرا انسان کامل است که جوامع الکلم می‌باشد و تنها اوست که ادلّ دلیل بر پروردگارش است:

پس او صلی الله علیه [و آله] و سلم، اذلّ دلیل بر پروردگارش است. پس به او

«جوامع الکلم» داده شده که عبارت از مسمای اسماء آدم است. بنابراین در تثلیث خود

به دلیل شباهت یافت و دلیل، دلیل لنفسه است (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۲۱۴).

بنابراین از لحاظ عددی، عدد سه اول افراد است، زیرا فردیت عدد سه اقتضای ظهور دارد و ظهور جز به سه حاصل نمی‌شود. جندی در شرح خود بر این فصّ می‌گوید که مراتب ظهور، برای فردیت است و آن علت انتاج و سبب ثمردهی در هر مرتبه است (جندی، ۱۳۸۱: ۷۰۷).

زیرا انسان کامل در تثلیث خود به دلیل شباهت یافت. دلیل به نظر قیصری در اینجا همان اصغر و اکبر و حد وسط است (قیصری، ۱۳۸۴: ۱۳۲۹) یعنی هیچ‌گاه، در زوجیت اصغر و اکبر نتیجه حاصل نمی‌شود، مگر حد وسطی باشد که باعث انتاج و ظهور گردد (ابن عربی، ۱۴۲۳: ب: ۵۳)، زیرا حق تعالی احدیت وجود دارد و انسان فردیت ظهور.

نکته اساسی تثلیث در این مطلب است که انسان در فردیت خود چون بر ذات خود دلالت دارد، به‌عینه، بر پروردگارش دلالت دارد، همان‌گونه که در صغرا و کبرای دلیل، حد وسطی است که همان، به‌عینه، باعث حکم و انتاج می‌گردد. پس انسان عین حد وسط و باعث انتاج مقدماتین است. ابن عربی در ابتدای فصّ محمدی در قالب سه‌گانه حق، مرد و زن، شیوه شکل‌گیری فردیت و نحوه انتاج آن را توضیح می‌دهد (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۲۱۵-۲۲۰). او ابتدا مرد را وضع می‌نهد. سپس از داخل ذات او، زن تکون می‌یابد. یعنی زن در باطن ذات مرد نهفته و غیب است و جزئی از آن در اصل ظهور عینش می‌باشد. به‌نظر ابن عربی، خداوند «جوامع الحکم» را به انسان داده است، نه خود انسان آن را کسب کرده باشد، به همین شیوه خداوند برای پیامبر^(ص) سه چیز را دوست گردانیده است، نه اینکه او خود این‌ها را دوست بدارد، بلکه این دوستی بر او رفته است، زیرا محبت اصل موجودات است و در تمامی آن‌ها سریان دارد. این سه چیز به ترتیب، زنان، بوی خوش و نماز است. پس ابتدا به زنان (نساء) شده و نماز عقب افتاده است. بنابراین شناخت نفس خود - که ظهور زن به آن است - مقدم بر شناخت پروردگار است (مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ، عَرَفَ رَبَّهُ). حال اگر شناختی رخ

ندهد، ظهوری در کار نخواهد بود و حق در مکنون غیب هویت خود می ماند. اما شناخت که باعث ظهور و انتاج است، جز به فردیت رخ ندهد. بنابراین محمد^(ص) واضح ترین دلیل بر پروردگارش است و از این رو، به فردیتش، علت ظهور عالم است.

اما شیوه فردیت این گونه است: محبت که اصل موجودات است، حب را رقم می زند (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۲۱۴)، یا می خواهی بگو که سریان رحمت واسعة الهی، یا به عبارتی احدیت ساری در تمامی موجودات به گونه ای است که بر انسان و غیر انسان یگانه می وزد و مختص و مطمع انسان نیست (ابن عربی، ۱۴۲۳: ۴۸). از طرفی دیگر، «نفس الرحمن» در چیزی که انسان به آن انسان می شود، پنهان است. پس از ذات انسان چیزی خارج می شود، که به صورت خود اوست و آن زن است. بنابراین برای او از خودش، زن حاصل است و زن به او اشتیاق پیدا می کند. اشتیاق انسان به زن، اشتیاق شیء به نفسش است و اشتیاق زن به او، اشتیاق شیء به وطن و اصلش است. به نظر ابن عربی این امر سه گانه در بستر «صورت» رخ می دهد، زیرا زن بر صورت انسان و انسان بر صورت حق است. انسان به صورت الهی، وجود حق را شفع و دوتا می کند، همان گونه که زن به وجودش مرد را شفع کرد و او را زوج ساخت. پس این سه گانه کامل شد. انسان به پروردگار خود می نگرد همان گونه که زن به مرد می نگرد (اشتیاق به اصل خود). مرد به زن می نگرد، همان گونه که حق به انسان می نگرد (اشتیاق به مخلوق و صورت خود) (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۲۱۶-۲۱۷). ابن عربی در ابتدای فص آدمی گفته بود که: «رویت چیزی خودش در خودش عین رویت خودش در امر دیگری مانند آئینه نیست» (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۴۸). بنابراین آئینه حق تعالی، عالم است، یعنی بیش از وجود انسان تنها چیزی که هست، «خداوند» و «عالم» است. اما این عالم، تسویه نشده و آئینه، جلا نیافته است. بنابراین آدم عین جلای آئینه عالم و عین روح آن صورت است و این همان معنای «کون جامع» است (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۴۹)؛ بنابراین خصوصیت جمعیت انسان، جامع سه چیز است:

۱. عین روح و صورت الهی است.
۲. عین صورت عالم است، به همین خاطر در اصطلاح قوم به عالم انسان کبیر و به انسان، عالم صغیر می گویند ([هو] صورة العالم المعبر عنه فی اصطلاح القوم «بالإنسان الكبير»).
۳. عین ربط عالم به حق است. زیرا اگر انسان نبود، روح الهی در عالم بی تسویه و آئینه غیر پرداخته نمی آید (فکان آدم عین جلاء تلك المرأة و روح تلك الصورة).

بنابراین، گرچه ازسویی، انسان «جوامع الکلم» و «کون جامع» است، ازسویی دیگر، «برزخی» بین عالم و حق است. یعنی نه «عالم بما هو عالم» و نه «حق بما هو حق» است، زیرا عالم بما هو عالم چیزی جز استعداد صرف و آئینه نپرداخته نیست و در ممکن عدم خفته است، همچون هیولای اولی دارای قوه محض است، و همچنین، حق در ذات احدی بی نیاز خود، هیچ نحوه ظهوری ندارد، بلکه در غیب هویت خود است.

پس به انسان کامل، حق تقاضای رؤیت خود در عالم می کند و عالم را پرداخته و مهیای ظهور حق در آن می شود. در این صورت، انسان، «برزخ جامع» می گردد و «فردیت» (جامعیت سه گانه) او همچون حد وسط (برزخ بین حق و عالم) می شود. زیرا با دو مقدمه، تنها قیاس منتج نیست، بلکه باید حد وسط در آن ها لحاظ شود. پس دو مقدمه، بی حد وسط، عین حق در ذات هویت خود و عالم، همچون استعداد صرف و آئینه نپرداخته است و حد وسط، که باعث انتاج و ظهور حق در عالم می گردد، عین انسان کامل است.

بنابراین همان گونه که عالم به انسان همچون روح صورتش و جلای مرآتش می نگرد، انسان به حق تعالی از حیث روح الهی و ظهور او در عالم می نگرد، به همین خاطر ابن عربی انسان را «حادث ازلی» و «نشئه دائم ابدی» و «کلمه فاصله جامعه» می خواند (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۵۰). یعنی انسان به حسب عالم، حادث و نشئه است و به حسب حق، ازلی و ابدی است. از طرفی، او «جوامع الحکم» یعنی اسم (ذات)، فعل (حادث) و حرف (رابطه) را گردآورده و جامع تمامی مراتب کلمه شده است. جمع این سه گانه، نه به ماده بلکه به مناسبت صورت است.^۱ ازسویی دیگر، «فاصله» است، یعنی برزخ بین حق و عالم و «رابط» آن دو است، زیرا انسان خلیفه الهی در عالم است و او به فص انسانیت عالم را علامت زده و مهر کرده است و قیام عالم به وجود انسان است (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۵۰).

تطور فردیت در شناخت های انسانی

پس از اینکه معنای فردیت و نقش محوری انسان در ظهور عالم هستی مشخص شد، جا دارد که آن را در شناخت های انسانی نیز پی گیریم که چگونه ذهن و زبان و طریق استدلال آوری او، همچنین تبیین حضرات هستی ریشه در ذات فردی «جمعی و فصلی» انسانی دارد. به همین منظور در چهار ساحت «زبان»، «قضیه»، «ذهن» و «حضرت» به شناخت انسانی سه گانه فردی می پردازیم.

فردیت در زبان (زبان‌شناسی)

همان‌طور که پیش‌تر آمد «جوامع الکلم» به این معناست که تنها انسان است که منطق سه گانه کلام را می‌پذیرد. در نظر ابن عربی، مناسبتی تمام‌تر و فراگیرتر بین انسان و خدا از مناسبت قول نمی‌باشد، زیرا او نزد زبان هر قائلی است و اگر خداوند نزدش نباشد، قول تباه می‌شود. مرتبه زبان بالاتر از مرتبه درک و نیت درونی می‌باشد، زیرا خداوند نزد قول بنده‌اش است و کینونیت الهی جز با حدوث قول به وجود نمی‌آید (ابن عربی، بی‌تا، ج ۴: ۱۸۷).

در مراتب وجود نیز، مرتبه سوم پس از دو مرتبه وجود «عینی» و «ذهنی»، مرتبه «کلامی» یا «وجود زبانی» است. به نظر ابن عربی، وسعت این مرتبه، بیش از وجود عینی و ذهنی است و هر معلومی حتی محال و عدم در آن داخل می‌شوند^۲ (ابن عربی، بی‌تا، ج ۲: ۳۰۹). بنابراین انسان در زبان می‌تواند هر چیزی را بگوید. وجود عینی محدودترین حوزه است، زیرا تنها آنچه متحقق شده را شامل می‌شود. وجود ذهنی یا خیالی می‌تواند افزون‌بر آنچه در ظرف خارج است، چیزهای دیگری را نیز تصور و تخیل کند. اما نمی‌تواند، مثلاً عدم یا تناقضات را تصور نماید، اما در ظرف زبان است که همه‌چیز ممکن است. بنابراین ظرف زبان در نظر ابن عربی فراگیرتر از هر ظرفی است. ابن‌ترکه از کسانی است که توسع زبان بر وجود عینی و ذهنی را فهمیده است. در نظر او، مطلق وجود نمی‌تواند موضوع فلسفه اولی باشد، زیرا آنچنان جامعیت ندارد که معدومات را هم شامل شود. به همین دلیل در فلسفه سخنی از معدوم نیست، ولی در عرفان ابن عربی معدومات نقش محوری دارند. به نظر او، عدم اگر بخواهد در مباحث فلسفی جایی باز کند باید متلبس به وجود گردد. عدم مطلق نیز نمی‌تواند از حالات و عوارض وجود باشد. پس درست است اگر بگوییم که صدق وجود بر معدومات و ممتنعات همانند صدق آن بر موجودات نیست^۳ (رک: ابن‌ترکه، بی‌تا: ۶؛ حکمت، ۱۳۸۹: ۲۳۱-۲۳۵).

پس سه گانه زبانی ابن عربی، یعنی «اسم» و «فعل» و «حرف»، مبتنی بر سه حوزه وجود مستقل اسمی، وجود متغیر و حادث فعلی و عدم رابطی حرفی است که پیش از این ذکر شد.

فردیت در قضیه (گزاره‌شناسی)

در نظر ابن عربی اگر دو شیء واحد را تصور کنیم، هیچ نتیجه‌ای از آن‌دو حاصل نمی‌شود، ولی عامه مردم گمان می‌کنند که نتیجه از دو مقدمه حاصل می‌گردد؛ درحالی‌که، نتیجه از دو مقدمه و

فردیت رابطنی که در میان است، حاصل می‌شود. یعنی این واحد رابطن باطنی، اگر با دوی ظاهری مصاحب نگردد، هیچ‌گاه نتیجه حاصل نمی‌شود. او این امر باطنی را واحد فرد می‌خواند که به آن شیء ظهور می‌یابد. به عنوان مثال می‌گوید که هر برهان از دو مقدمه تشکیل شده و هر مقدمه از دو مفرد سامان یافته است. این چهار جایگاه به ذات خود خاصیت و انتاجی ندارند. مثلاً به این دو مقدمه توجه کنید: سلطان ستمکار است؛ خالد انسان است. این دو مقدمه در چهار مکان هیچ نتیجه‌ای دربر ندارد. پس چاره‌ای نمی‌ماند مگر واحدی در دو مقدمه یکسان باشد تا نتیجه حاصل گردد و این واحد باعث فردانیت (سه‌تا شدن) مفردات می‌گردد و نتیجه حاصل می‌شود. ابن عربی تذکر می‌دهد که این بحث، ربطی به صدق و کذب قضایا ندارد بلکه غرض او انتاجی است که همان ظهور اعیان موجودات است که تنها به واسطه واحد فرد اتفاق می‌افتد نه واحد غیر فرد (ابن عربی، ۱۴۲۳: ۵۳-۵۴). منظور او این است که اگر شما واحد را لحاظ کنید و واحدی دیگر به آن بیافزایید، هیچ‌گاه از دو امر نتیجه حاصل نمی‌شود، زیرا یا عین هم‌اند که یکی هستند و یا غیر هم‌اند که دوتا می‌باشند. اما نه از یکی و نه از دوتا نتیجه حاصل نمی‌شود، بلکه نتیجه که همان ظهور ماهیات و اعیان موجودات در عالم است با واحد فرد رخ می‌دهد:

آیا نمی‌بینی که خداوند عالم را از آن حیث که فقط ذات یا واحد است وجود نمی‌دهد بلکه از آن جهت که ذاتی قادر است آن را وجود می‌دهد، پس این‌ها دو امرند: ذات و قادر بودن ذات که آنچه از قادر بودن تعقل می‌شود چیزی غیر از آنی است که از ذات تعقل می‌گردد... حال نزد ما ذات و قادر بودن ذات، غیر از این است که ذات «متوجه به ایجاد» باشد و چیزی با «توجه ذات به ایجاد» به وجود نمی‌آید تا قادر نباشد، و این حکم ثالث است که همان حکم فرد واحد است. ما ذات قادر ازلی را بدون وجود اثبات کردیم (در تحلیل عقلی) و حال اگر حکم ثالث که همان «توجه» است در کار نباشد، وجودی در کار نیست؛ بنابراین، فعل ازلاً مستحیل ولی قادر ازلاً مستحیل نیست، پس تأمل کن (ابن عربی، ۱۴۲۳: ۵۴).

فردیت در ذهن و عین (معرفت‌شناسی)

او در کتاب فصوص همین مطلب را با رویکرد دیگری بیان می‌کند. در نظر او کلیات، معقول و معلوم ذهنی و امری باطنی و معدوم‌اند. این کلیات معقول ذهنی (معدوم) بر تمامی موجودات عینی

(موجود) حکم و اثر دارند. اما همین وجودات عینی، عین همین کلیات یا اعیان موجودات است و از معقولیت فی نفسه خود، جدایی ناپذیرند. ابن عربی معقولیت آن‌ها را باطنی و ظهور آنان را، از حیث اعیان موجودات عینی می‌داند. همان‌طور که در بحث اعیان ثابته می‌آید، این اعیان هیچ‌گاه از حضرت علمی یا معقولیت ذهنی خارج نمی‌شوند بلکه حکم و اثر آن‌هاست که بر وجودات عینی می‌گذرد. ابن عربی مثالی می‌زند، در نظر او حکم تمامی موجودات از حیث «حقیقت کلی» آن یکی است و به نسبتی که هر موجود با آن حقیقت کلی عقلی دارد متفاوت است. مثلاً حقیقت علم را در نظر بگیرید؛ ما جز یک معنا از آن برداشت نمی‌کنیم که این معنا متمایز با معنای حیات است. حال ما خداوند، انسان و ملائکه را «حی» و «عالم» می‌نامیم. می‌دانیم که بین علم قدیم خداوند با علم محدث انسانی تفاوت است. این تفاوت موجودات خارجی است که تفاوت احکام اعیان را رقم می‌زند. درواقع احکام اعیان همان موجودات عینی هستند:

نسبت وجود عینی موقت یا غیر موقت، با این امر کلی معقول نسبتی واحد است. جز آنکه حکمی از موجودات عینی به حسب آنچه که حقایق موجودات عینی می‌طلبند، به این امر کلی باز می‌گردد (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۵۲).

به این معنی که در مثال فوق، ذات خداوند، انسان و ملائکه هر یک به حسب وجودات عینی خود اقتضای اعیان می‌کنند و حکم آن را فرو می‌آورند. ابن عربی در فص عزیری می‌گوید که «محکوم علیه» به حسب آنچه در اوست بر حاکم حکم می‌کند که اینچنین بر او حکم‌رانی کند، حال حاکم هر که هست همو «محکوم علیه» است. سپس می‌گوید که علم الهی در عالم اقتضایش همان چیزی است که معلوم می‌طلبند و این سرّ قدر است (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۱۳۱).

این معقولیت امور کلی، معدوم از حیث عینی و موجود از نظر حکمی هستند، به‌طوری‌که ارتباط موجودات عینی با این امور معقول عدمی را داراست.

فردیت در حضرات (هستی‌شناسی)

در بخش پیشین گفتیم امور کلی ذهنی، امور معقولی هستند که بهره‌ای از وجود عینی نبرده‌اند، بلکه دارای احکامی هستند که همان وجودات عینی است. در بخش پیشین سخن از رابطه عین و ذهن رفت، اما در نظرگاه ابن عربی همین مسئله معرفت‌شناختی، در هستی‌شناسی او هم محل بحث

است. ابن عربی نیز در دایره وجود به سه حوزه نظر دارد که بارها در کتب اصلی خود از آنان نام می‌برد: «ذات»، «اعیان ثابته» و «کون». هم‌اکنون این مبحث را با جمله‌ای از ابن عربی در فصوص به نقل از فتوحات می‌آوریم: «در فتوحات ذکر کردیم که اثر جز برای معدوم نمی‌باشد نه برای موجود، و اگر برای موجود باشد، به حکم معدوم است» (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۱۷۷).

قیصری در شرح فصوص می‌گوید که امر معدوم همان اعیان ثابته هستند که در حضرت علمی می‌باشند و رایحه وجود خارجی بر آن‌ها نرفته است. پس وجود متعین خارجی بر حسب و حکم اعیان است، نه خود اعیان؛ پس مؤثر در وجود خارجی اعیان‌اند که معدوم‌اند (قیصری، ۱۳۸۴: ۱۱۴۹). قیصری خود نیز از این بحث تعجب می‌کند و می‌گوید:

ذکر شد که رحمت هر چیزی را وجوداً و حکماً فراگرفته است و همچنین ذکر شد که شیئیت هر چیزی حتی اسماء الهی و اعیان کونی از رحمت است، درحالی‌که برای رحمت عینی در خارج نیست، پس او در معنی معقول و در عین معدوم است. پس این‌گونه گوینده‌ای (با تعجب) می‌گوید: چگونه رحمت در اعیان اشیاء اثر دارد، درحالی‌که در ذات خود معدوم است؟ (قیصری، ۱۳۸۴: ۱۱۴۹).

سپس توضیح می‌دهد که ذات الهی یا غیب الغیوب در باطن است و هیچ‌گاه از بطون خارج نمی‌شود. اگر او در خارج وجود یابد، جز به صور احوال ممکنات ظهوری ندارد. بنابراین همان‌طور که ذکر شد، ذات غنی او هیچ‌گاه عالم را اقتضا نمی‌کند، بلکه اقتضای عالم تنها از حیث اسماء الهی است که نسبت‌های معدومند. چون این نسب معدومند، پس وجود عالم نیز موهوم و خیالی است. ابن عربی در ادامه همین مطلب ذکر می‌کند که این علمی، غریب و مسئله‌ای نادر است که جز اصحاب اوهام، کسی تحقیق مطلب را نمی‌فهمد (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۱۷۷).

در نظر صاحب وهم، حکم وهم است که عالم خارج را رقم می‌زند. مثال: گمان کنید که در خانه خود نشسته‌اید و قوه وهم و خیال شما اطراف شما را رقم زده است. حال از خانه خارج می‌شوید و به بازار می‌روید. خانه شما به عدم رفته و بازار اینک ظهور کرده است. برای کسی که صاحب وهم نباشد، گمان می‌کند که الان خانه که اینک مشاهد او نیست، سرچایش موجود است، ولی خانه تنها معقول اوست و الان هیچ ظهور خارجی برای او ندارد. آنچه برای اوست، همان چیزی است که ظهور دارد و مابقی معقول معدوم است.

بنابراین اعیان ثابته معقول معدوم در حضرت علمی هستند و عالم هم چیزی جز احکام اعیان و تلبس به صور احکام ممکنات نیست. آنچه عالم را این‌گونه رقم زده و در آن مؤثر است، نسب اسمائی است که خود رائحه وجود را استشمام نکرده است. به گفته ابن عربی:

بقای اعیان ثابته - با اینکه معدومند - به تجلی حق تعالی به اسم نور است، یعنی وجود ظاهر شده در صور مخلوقات و ظهورش به احکام این مخلوقات است ^۴ (ابن عربی، ۲۰۰۳: ۸۸).

منطق دوگانه ملاصدرا در تبیین علی وحدت وجود

ملاصدرا در مرحله پنجم، فصل ۲۶/سفر می‌آورد که برای وجود واحد حق، دومی نیست، بلکه هر چیزی سوای او که به نحوی از انحاء بر او اسم وجود برود، چیزی جز شأنی از شئون واحد و نعتی از نعوت او نیست. این استدلال که به ربط علی وجود ممکنات به حق تعالی موسوم است، شامل موارد زیر است:

- تمامی ماسوای حق معلول‌اند.
- معلولیت معلول عین ذات معلول است، زیرا اگر امر عارض باشد، معلول در ذات خود محتاج نخواهد بود.
- اگر معلولیت معلول عین ذات معلول است، پس ذات و هویت معلول عین تعلق به غیر است.
- تعلق به غیر به معنای ربط به غیر است و چون تعلق عین ذات معلول است، پس وجود معلول عین ربط می‌شود.
- در تحلیل عقلی نیز عین ربط بودن قابل تحلیل به ذات به علاوه تعلق به غیر نیست. یعنی معلولیت معلول چه در خارج و چه در ذهن، زاید بر واقعیت معلول نیست و عین ذات معلول است. نتیجه اینکه هویت معلول چه در خارج و چه در تحلیل ذهن وجود فی‌نفسه ندارد.
- بنابراین معلول در حقیقت ذات خود هیچ هویت و وجودی، غیر ربط به علت خود ندارد و حتی نمی‌توان غیر از این ربط، نظری استقلالی به نحوی از انحاء به آن داشت بلکه او

تنها شأنی از شئون او و حیثی از حیثیات وجود علت است (معلمی، ۱۳۸۷: ۲۰۳-۲۰۵؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲: ۲۹۹-۳۰۰).

در نظر ملاصدرا دو نوع وجود مطرح است، وجود رابطی و وجود رابط. وجود رابطی وجودی است که فی نفسه لغیره است. یعنی اگر فرض کنیم معلول وجود رابطی دارد، می تواند هم در تحلیل عقلی و هم در ظرف ذهن و عین به آن نظر استقلالی انداخت و فی نفسه بودن آن باعث تکثر وجود می گردد. یعنی هم وجود علت و هم معلول، فی نفسه باعث دوتایی در وجود می گردند. به عبارتی هر دو مفهومی اسمی هستند (رک: ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۸۲).

اما وجود رابط، همان گونه که در استدلال آمد، تنها وجود لغیره دارد، یعنی فقط به صورت مفهومی حرفی در ذهن منعکس می گردد. بنابراین چه در عین و چه در ذهن و حتی در تحلیل عقلی نمی توان هویت مستقلی برای آن در نظر گرفت.

در مجموع می توان ویژگی های وجود رابط را این گونه ذکر کرد:

- ذات ندارد، بنابراین مانند آینه است که اصلاً نه رنگ و نه حقیقت دارد و به این جهت پذیرای رنگ ها و حقایق است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۱۴۳).
- وجود فی نفسه ندارد، بلکه وجودش لغیره (اصطلاح صدرا) یا فی غیره (اصطلاح علامه طباطبائی) است.
- اشتراط مفهوم وجود در وجود فی نفسه و فی غیره تنها در لفظ است. بنابراین نه شیئیت و نه وجود به معنای منشاء اثر دارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۷۹).
- موضوع هیچ محمولی و محکوم هیچ حکمی قرار نمی گیرد و هیچ گونه اثری ندارد. بنابراین نه می توان گفت موجود است و نه می توان گفت معدوم است، زیرا نه وجود و نه عدم بر او حمل نمی شوند (عبودیت، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۲۲).

بنابراین منطبق ملاصدرا در بحث از وحدت وجود بر پایه دو وجود استوار است: وجود رابط و وجود مستقل. وجود رابط هیچ گونه هویتی در هیچ ظرفی، جز وجود کلامی ندارد. تنها آنجاست که به او وجود حرفی در برابر وجود اسمی می گویند. حتی حمل وجود بر او تسامح است؛ زیرا او شیئیتی ندارد تا چیزی بر آن حمل شود، همچنین وجودی که بر او حمل می گردد با وجود عینی و

ذهنی تنها اشتراک لفظی دارد؛ یعنی در مجرد لفظ و کلام است که او وجود می‌یابد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۷۹).

تبیین وحدت وجود با نظر به ربط در قضایا و موجودات

علامه طباطبائی در حاشیه *اسفار* استدلالی در وجود رابط معلولی می‌آورد. در نظر او رابط در وجود معلولی همانند رابط در قضایا و موجودات است. ربط در قضایا هیچ گونه استقلال نفسی و وجودی منحاز از طرفین ندارد. اگر وجود مستقلی داشت نیاز به رابط داشت که تسلسل لازم می‌آمد. بنابراین دومی و سومی طرفین نخواهد بود. در ربط معلول به علت نیز همین قضیه در موجودات برقرار است. با این تفاوت که این ربط یک طرفه است. پس کل ماسوی الله دومی برای حق نیستند بلکه از مراتب و شئون حق‌اند (معلمی، ۱۳۸۷: ۲۰۵-۲۰۶ و ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۳۲۷).

علامه در مرحله دوم *بدایه الحکمه* پس از بحث در باب احکام کلی وجود به انقسام وجود به رابط و مستقل می‌پردازد. نکته مهم این است که علامه همان ابتدا به قضایای خارجی می‌پردازد که به موضوع و محمولش بر خارج منطبق است. وقتی می‌گوییم: زید قائم، زید و قائم هویت مستقل دارند اما آنچه به وحدت خارجی آن‌ها می‌انجامد، نسبت و ربطی است که بین موضوع و محمول است و جدایی‌ناپذیر از طرفین است. این نسبت نه عرض خارج ذات است و نه جزء ذات طرفین. بنابراین دو نحوه وجود در قضیه خارجی دیده می‌شود. در نظر علامه طباطبائی وجودات رابط، ماهیت ندارند، زیرا ماهیات در جواب ما هو؟ داده می‌شوند و مفهوماتی مستقل دارند، درحالی که وجودات رابط مفهوم مستقلی ندارند. همچنین اختلاف وجود مستقل و رابط اختلاف نوعی نیست، به این معنی که به توان شأن وجود رابط، به حیثیتی گرفته شود که بتوان به آن نظری استقلالی انداخت. زیرا وجود رابط حیثیتی جز معنای حرفی ندارد (طباطبائی، ۱۳۹۱، ج ۱: ۱۲۱-۱۳۲). او در حاشیه *اسفار* تأکید دارد که وجود رابط و وجود نفسی (استقلالی) دو سنخ مختلف‌اند که جامعی بین آن‌ها نیست (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۳۲۷).

علامه اشاره می‌کند که معلول چیزی جز ربط و حاجت به علت نیست. در انتهای بحث علامه طباطبائی فروعاتی را از بحث استخراج می‌کند که در منطق بحث برجسته است:

مفهوم در استقلال به مفهومیت و عدم استقلال تابع وجودی است که از آن انتزاع می‌شود و در نفس خود مفهوم چیزی جز ابهام نیست. پس حدود جواهر و اعراض، با قیاس بعضی با بعضی و نظر به خودشان، ماهیات جوهری و عرضی هستند و با قیاس به مبدأ اول، تبارک و تعالی، روابط وجودی هستند، درحالی که (این حدود) در خودشان با قطع نظر از وجودشان، نه مستقل و نه رابطند (طباطبایی، ۱۳۹۱، ج: ۱، ۱۳۲-۱۳۳).

این تقسیم اشاره به دو تقسیم دوگانه در مفهوم دارد: مفهوم یا لابشرط از اعتبار عقل لحاظ می‌شود و یا این گونه نیست. اگر لابشرط از اعتبار عقل و غیر مشروط از ربط و استقلال لحاظ گردد، چیزی جز همان نفس مفهومیت نیست؛ اما در ذهن یا باید رابط باشد یا مستقل. حال اگر حدود ماهیات را با قیاس جواهر و اعراض با یکدیگر لحاظ کنیم به آن نظر استقلالی انداخته‌ایم. همچنین می‌توان غیر استقلالی نظر کرد و او را وجودی عین ربط به مبدأ اول دانست. اما ماهیت من حیث هی، با قطع نظر از وجود و عدم آن، نه مستقل و نه رابط است.^۵ علامه در حاشیه/اسفار نیز اشاره روشن‌تری به این مطلب دارد:

... وجودات ممکن روابطی نسبت به وجود حق، جلت عظمت، هستند... ماهیت، من حیث هی، هیچ حکمی برایش، به هیچ وجهی، نیست و نه استقلال و نه عدم استقلال دارد. همانا امر بر مدار نظر به وجودی می‌گردد که مقوم و مقارن با ماهیت است. پس ماهیت واحد، بعینها، به نظری [از ساحت وجود] ماهیت تام می‌شود و معنای اسمی دارد و به نظر دیگری، غیر تام می‌گردد و معنای حرفی دارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج: ۱، ۳۲۷).

بنابراین در نظر علامه ما سه ساحت داریم که دو ساحت آن وجودی و یک ساحت طارد وجود و عدم است. ساحت ماهیت بما هی، همان نفس ماهیت یا به تعبیر پیشین، نفس مفهومیت است که ضرورت وجود و عدم را نفی می‌کند؛ اما همین ماهیت مفهومی ذهنی (به نظر علامه، ماهیت مفهومی ذهنی است که تابع وجودی است که از آن انتزاع می‌گردد) بر مدار وجود خارجی، مستقل یا اسمی و رابط یا حرفی می‌گردد.

نکته قابل تأمل اینکه برای نفس ماهیت هیچ حکمی به هیچ نحوی نمی‌توان در نظر گرفت، اما وجود رابط در تمامی مراتب خود از ذهنی، خارجی، گزاره‌ای و... تابع وجود مستقل است. به نظر او، وجودات رابط در وجود معلول و علت، یک طرفه و در سایر نسب و اضافات (مانند قضیه)

دو طرفه‌اند. بنابراین اصل نشئت وجود در واجب یعنی وجود مستقل است و ماسوای تنها نسب و روابط‌اند.

تطبیق دو منطق ابن عربی و صدرا در باب وحدت وجود

دو شیوه‌ای که از منظر حکمت متعالیه و عرفان ابن عربی در صورت‌بندی وحدت وجود آمد، هم از نظر روش و هم رهیافت متفاوت به نظر می‌رسد. بنابراین تطبیق می‌طلبد که طریق برهان‌آوری و نگرش هر کدام را به هستی، مورد بررسی و نظر قرار دهیم. به همین منظور در بخش اول، به حقیقت انسان و نقش آن در تقسیم سه گانه عرفانی، در برابر وجود دوگانه علت و معلول و نقش آن در ارتباط وجودات ممکن به واجب می‌پردازیم، سپس در بخش دوم به تبیین کثرت در ممکنات از منظر نظام صدرایی و عرفانی می‌پردازیم:

۱. حقیقت انسان در حکمت متعالیه همان نفس انسانی است. به نظر ملاصدرا این نفس مقامی معلوم و درجه معینی ندارد، همان گونه که موجودات طبیعی، نفسی و عقلی دارای مراتب معلوم‌اند، بلکه در هر مقام و عالمی صورتی دیگر دارد. بنابراین نفس که حدوث جسمانی دارد، می‌تواند تا بالاترین مرتبه عقول نیز اشتداد یابد و در هر مرتبه و صورتی سریان یابد (ملاصدرا، ۱۹۸۱: ۳۴۳-۳۴۴). در عرفان ابن عربی گفته شد، مناسبت سه گانه حق، مرد و زن به «صورت» آنان است. یعنی انسان بر صورت حق است و زن بر صورت مرد و به نظر ابن عربی، این «مناسبت تمام و کمال»، به صورت است. اما در تبیین مسئله وحدت وجود، ملاصدرا شیوه علت و معلول را پیش گرفت، با اینکه عرفا رابطه علت و معلول را درباره خداوند و ماسوای او درست نمی‌دانند. ملاصدرا عین ربط بودن ذات و هویت معلول را به علتش در وجود رابط از باب شئون و نعوت حق تعالی می‌گیرد، اما بعید نیست که او ابتدا با علت و معلول می‌آغازد و سپس از آن عبور کرده و به تشأن می‌رسد (عبودیت، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۳۷-۲۳۸)، زیرا معنای علیت با تجلی و تشأن تفاوت دارد. در نظر ابن عربی نیز، این گونه نمی‌توان به علت و معلول نگریست. او می‌گوید که علت خود مخلوق حق تعالی است و نمی‌تواند علت باشد. چگونه آنچه در ازل بوده و چیزی با او نبوده، علت را می‌پذیرد. او عالم موجودات و ماسوای خود را از عدم خلق می‌کند، به طوری که هنوز آن‌ها به حسب ذات و اعیان خود معدومند و وجود برای آنان عاریتی است (ابن عربی، ۲۰۰۳: ۱۵۳). بنابراین ربط علی در مرتبه پایین‌تر از الله تعالی و تنها در

میان وجودات خلقی او فرض تحقق دارد. حتی نمی‌توان آن را مستند به رابطه ذات با اعیان یا اعیان با اکوان دانست.

آنچه نظر حکیمان متأله را از عرفا جدا می‌کند، منطق دوگانه و سه‌گانه است. در منطق سه‌گانه، اعیان ثابت‌ه که به فیض اقدس آمده‌اند، از حیث ذاتشان معدوم‌اند، گرچه ازلی و ابدی هستند. آن‌ها گرچه در علم الهی موجودند و عین ذات خداوند و به وحدت او واحدند، اما به حسب ذات معدوم ازلی موجود نیستند. معنای عدم اعیان در نظر ابن عربی این است که اعیان ثابت‌ه عین خارجی ندارند، بلکه احکام آنان که اکوان هستند، در خارج موجودند و این احکام نیز وجودی مستعار و خیالی دارند. بنابراین مسئله فنا در حکم مطرح است، نه در عین (ابن عربی، بی‌تا، ج: ۴: ۴۴۱). این وجود مستعار که از عدمیت اعیان، به اسم «النور»، وجود عاریتی یافته، هرآن به اصل خود که عدم است، بازگشت دارند. این نگرش سه‌گانه حق (وجود حقیقی و سرمدی)، اعیان ثابت‌ه (عدم سرمدی عینی و ثبوت سرمدی علمی) و کون (وجود مستعار خیالی)، هیچ رابطه علی و معلولی را برای تبیین خود نمی‌پذیرد. بلکه شیوه تبیین آن بر مبنای فردیت انسانی است که ذکر شد. اگر فردیت در کار نباشد، جز احد در احدیت خود باقی نمی‌ماند و ماسوایی در کار نیست (ابن عربی، ۱۴۲۳: ۴۷). اما در شیوه دوگانه علی و معلولی، فرض شده ذات معلول هویتی جز علت ندارد و در ذات خود هیچ‌گونه نفس، هویت، شئیت و حتی وجود هم ندارد. در این شیوه، این‌گونه تصور شده که وجودات ماسوای حق که شئون و نعوت ذات اویند، روابط و نسبند و درجه وجودی آنان تا آنجا فروکاسته شده که هیچ‌نحوه وجودی جز وجود کلامی حرفی را ندارند. بنابراین ذات حق تعالی، ازلاً و ابداً، عالم را اقتضا می‌کند. چون در فلسفه عدم، لاشیء و نقیض وجود است و اصلاً به هیچ‌نحو نمی‌توان از آن خبر داد (مگر به حمل شایع که در ذهن تقرر دارد)، بنابراین احکام عدم نیز در فلسفه وارد نشده‌اند، زیرا موضوع فلسفه وجود است و نقیضش را کاملاً می‌تاراند و از دامن فلسفه خارج می‌کند. ولی در حکمت متعالیه، وجودات رابط را در حد عدم فروکاسته‌اند، زیرا چیزی که شئیت ندارد، وجود ندارد و چیزی که وجود ندارد، معدوم است.

۲. بنابر آنچه در قسمت اول گفته شد، تبیین کثرت موجودات نیز متفاوت می‌شود. به نظر ابن عربی، «در وجود چیزی جز الله و احکام اعیان و در عدم شیء جز اعیان ممکنات نیست» (ابن عربی، بی‌تا، ج: ۲: ۱۶۰). ابن عربی در فتوحات مسئله کثرت ممکنات را به اعیان ثابت‌ه، عالم یا انسان مستند می‌کند: «در

وجود چیزی جز الله نیست و گرچه عینی واحد است، تنها اعیان ممکنات آن را کثیر می‌کنند، پس او واحد کثیر است، پس به حکم تبعیت برای اعیان ممکنات منقسم می‌گردد، آنچنان که ما در وجود به حکم تبعیت منقسم می‌گردیم. پس اگر او نبود، ما وجود نمی‌یافتیم و اگر ما نبودیم، او نسبت‌های کثیر و اسماء مختلف المعانی در نفسش تکثر نمی‌یافت. پس امر کل متوقف بر ما و بر اوست. پس به او ماییم و به ما اوست. تمامی این‌ها به آن بودن است که او تنها «اله» است، پس رب، مربوب را به طلب ذاتی وجودی می‌طلبد و الله غنی از عالمیان است^۶ (ابن عربی، بی‌تا، ج ۳: ۲۷۶). بنابراین همان‌گونه که ذکر شد، ذات حق تعالی یک وجه غنا از عالم، از حیث ذات هویت خود دارد و یک نحوه توجه به عالم از حیث اسمای الهی. پس کثرت تنها مستند به «ما» و «اعیان ممکنات» و «نسب اسماء» است. یعنی اگر ما نبودیم و به اعیان خود اقتضای حکم نداشتیم، کثرتی در عالم نبود. پس تکثر اعیانی و نسب اسمائی از حیث فردیت انسانی در عرفان محل ظهور کثرت است. اما اعیان چون وجود عینی ندارند و در وجود علمی خود نیز عین ذات‌اند، کثرت حقیقی رخ نمی‌دهد. از طرفی دیگر، «احکام اعیان» یا «وجودات کونی» نیز از تکثر خیالی بهره‌منداند. بنابراین هیچ نحوه تکثر حقیقی در عالم وجود متصور نیست.

اما در نظام حکمت متعالیه وجودات رابطی معلولی، مصداق مفهوم اسمی وجود نیستند تا قسمی از وجود باشند و تکثر ممکنات و معلولات، مستلزم تکثر اشیاء و موجودات گردد بلکه هر ممکن بالذات و معلولی، صرفاً شأنی از شئون وجود مستقل و مظهر و مجلای از مظاهر و مجالی اوست و بالتبع تکثر ممکنات صرفاً مستلزم تکثر شئون و مظاهر وجود مستقل یگانه است. یعنی در واقع وجود رابط برای ممکنات از طرفی نفی وجود حقیقی برای آن می‌کند و از طرفی دیگر اثبات شئون متکثر برای وجود مستقل (عبودیت، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۳۲).

بنابر نظر حکمت متعالیه، کثرت وجودات، به شئون حق برمی‌گردد و اصلاً سخنی از انسان و عالم در میان نیست. با توجه به «قاعده الواحد» اگر وجود مستقل علی را لحاظ کنیم، تنها کلیت واحد معلولی در ظرف آن متحقق می‌شود، اما اگر علیت را به معنای تشان ذات مستقل علت در نظر گیریم، چاره نداریم که تکثر را هم مستند به آن ذات مستقل بگیریم و شئون و نعوت آن بدانیم. البته ملاصدرا در وجود ممکنات دو شیوه را دنبال می‌کند که این بحث را پیچیده‌تر می‌نماید: «در بسیاری از موارد از رابط بودن معلول به نحوی سخن می‌گوید که گویا آن را وجود فی‌نفسه و قسمی

از وجود می‌داند که خود به خود دارای احکامی است ولی هنگامی که به موضع اثبات و توضیح آن می‌رسد، رابط بودن را مساوی تشآن و مستلزم وحدت شخصی و کثرت شأنی می‌داند» (عبودیت، ۱۳۸۹، ج ۱: ۲۳۳)

در نتیجه، تفاوت دو شیوه عرفانی و صدرایی در تحلیل وحدت شخصی وجود متفاوت به نظر می‌رسد و همان گونه که این پژوهش در پی گرفت، این بحث ریشه در منطق «دوگانه علیّت» و «سه گانه فردیت» دارد. یکی از امور مشترک این دو منطق، تبیین ساختار قضیه و حیث انتاج آن است. در نظر علامه وجود رابط عین ربط به طرفین است، در حالی که خارج از طرفین و زائد بر آن دو نیست و حیثیتی استقلالی ندارد، و گرنه خلف لازم می‌آید. در نظر ابن عربی، فردیت اقتضای تثلیث در اصغر، اکبر و حد وسط دارد، و مقدمتین بدون حد وسط نتیجه بخش نیستند.

مورد دیگر، تقسیم سه گانه زبانی، به اسم، فعل و حرف است که به ترتیب همان، ذات و حدث و رابطه‌اند. اما در تقسیم دو گانه فقط به اسم و حرف توجه شده است که همان وجود رابط و مستقل‌اند. می‌توان تقسیم سه گانه را منطبق به ذات حق، عالم حادث و رابطه آن دو یعنی انسان «حادث ازلی» و کلمه «فاصله جامعه» دانست، اما چون در برهان وحدت وجود در حکمت متعالیه انسان جزء ممکنات و عالم است، تنها تفاوت او به سریان نفسش در تمامی مراتب هستی است، با انسان در عرفان ابن عربی متفاوت است؛ عالم در نظر فلاسفه، قدیم زمانی است اما در عرفان عالم از عدم خلق شده است و حادث زمانی است، ولی انسان «حادث ازلی» است، زیرا همچون عالم کائنات «حادث» و همچون اعیان آن، «ازلی» است، زیرا انسان «کلمه جامعه» است.

نتیجه

بررسی مسائل پیچیده فلسفی و عرفانی با منطق مألوفی که یادگار ارسطوست مشکل به نظر می‌رسد؛ به همین خاطر در مقاله حاضر تلاش شد با تبیین شیوه و منطق جدیدی که برگرفته از خود عرفان اسلامی است، مسئله وحدت وجود سامان گیرد. یکی از این شیوه‌ها منطق سه گانه ابن عربی است که در بیشتر آثار خود و در مواضع مختلف زبان‌شناسی، معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی به کار می‌گیرد. با در نظر گرفتن رابطه زبان و منطق در نظام عرفانی او توانستیم تبیینی متفاوت از هستی‌شناسی ابن عربی نشان دهیم. به گفته او عالم هستی همانند عالم زبان به سه حوزه اسم، فعل و حرف

تقسیم‌بندی می‌شود. اتفاقاً در منطق دوگانه صدرایی که بر اساس علت شکل گرفته، ردپایی از این تقسیم‌بندی در حیث اسمی علت و حرفی معلول وجود دارد که کار تطبیق را هموارتر می‌کند. همچنین تبیین ساختار قضیه و حیث انتاج آن به نظر علامه طباطبایی که وجود رابط عین ربط به طرفین است گویی برگرفته از برهان سه گانه ابن عربی است که فردیت اقتضای تثلیث در اصغر، اکبر و حد وسط را دارد و مقدمتین بدون حد وسط نتیجه‌بخش نیستند. به هر روی تحلیل زبان‌شناختی و گزاره‌شناختی و ارتباط آن با تبیین ساختار وحدت وجودی هستی نکته اساسی این مقاله است.

پی‌نوشت‌ها

۱. در فلسفه ملاصدرا وجود و ماهیت، شبیه ماده و صورت انگاشته شده‌اند.
۲. فرق عدم و محال در این است: عدمی که ممکن به آن وصف می‌شود و از خصوصیات عین ثابت‌ه اوست، می‌تواند وجود عینی را بپذیرد اما عدم که عبارت از محال است، وجود عینی را نمی‌پذیرد.
۳. البته کوشش‌هایی هم در فلسفه اسلامی انجام شده، که آقای دکتر ابراهیمی دینانی برخی از آنان را در کتاب *فلسفه و ساحت سخن گردآورده* است. او در این کتاب به فلسفه‌های معاصر غرب که زبان در آنان نقش تعیین‌کننده‌ای دارد، اشاره می‌کند و بعید نیست که رشد فزاینده توجه فلسفه‌های معاصر به مقوله زبان باعث شده، او به نوشتن این کتاب همت گمارد.

۴. همچنین او در «تجلی حکم المعدم» کتاب *التجلیات* می‌گوید:

ثلاثة ما لها كيان السلب و الحال و الزمان
فالعين لا، و هي حاکمات قال به: العقل و اللسان

بنابراین در نظر ابن عربی بعضی چیزها کینونیت یعنی وجود کونی ندارند و تنها احکامی هستند که در زبان و عقل معنا دارند (ابن عربی، ۱۴۲۳هـ: ۲۱۰).

- همچنین ابن عربی در فصوص می‌گوید: «ثم السر الذي فوق هذا في مثل هذه المسألة أن الممكنات على أصلها من العدم، وليس وجوداً إلا وجود الحق بصور أحوال ما هي عليه الممكنات في أنفسها وأعيانها»
۵. ملاصدرا نیز در حاشیه بحث علت و معلول بعضاً به رابطه وجود و ماهیت نیز می‌پردازد: «پس چون ثابت شد که هر علتی، علت به ذاتش و هر معلولی، معلول به ذاتش است و ثابت شد که ذات شیء وجودش است (نه ماهیت آن) و ماهیات اموری کلی اعتباری انتزاعی از انحاء وجودات به حسب هویات آن هستند، پس کشف می‌گردد که هویت مسمی به معلول مباین با هویت علت مفیضش نیست

و برای عقل امکان ندارد به هویت معلول جدا از هویت موجودش اشاره کند تا اینکه دو هویت مستقل در اشاره عقلی باشد: مفیض و مفاض.... بله! برای عقل اشاره به ماهیات و اعیان ثابته رخ می‌دهد، به جهت عدم تعلق ذوات این ماهیات به علت فاعلی آن‌ها، پس بنابراین مجعول به جعل بسیط ذاتی مابین با ذات مبدعش ندارد» (ملاصدرا، ۱۳۷۹، ج ۱: ۶۳-۶۴ و معلمی، ۱۳۸۷: ۲۰۸)

۶. همچنین ابن عربی در فصوص الحکم می‌گوید: «حق تعالی عین دلیل بر خودش و بر الوهیتش می‌باشد و عالم جز تجلی (فیض مقدس) او در صور اعیان ثابته آنان نیست، اعیانی که وجودشان بدون آن تجلی محال است و اینکه او به حسب حقایق اعیان و حالاتشان متنوع و متصور می‌شود، بعد از علم به او از جانب ماست که دریابیم او الاله ماست» (ابن عربی، ۱۳۷۰: ۸۱).

کتاب‌نامه

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۹۰)، *فلسفه و ساحت سخن*، چاپ دوم، تهران: هرمس.
- ابن ترکه، اصفهانی (بی‌تا). *المفاحص*، نسخه خطی کتابخانه آیت... مرعشی، قم: شماره ۳۵۴۳.
- ابن عربی، محیی‌الدین. (۱۴۲۳هـ)، *التجلیات الالهیه*، تعلیقات ابن سودکین، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- _____ (بی‌تا)، *الفتوحات المکیه*، بیروت: دارصادر.
- _____ (۱۳۷۰)، *فصوص الحکم*، چاپ دوم، تهران: الزهرا
- _____ (۲۰۰۳)، *کتاب المعرفة*، تحقیق محمدامین ابوجوهر، دمشق: دارالتکونین.
- _____ (۱۴۲۳هـ)، *رسائل ابن عربی*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- جندی، مؤیدالدین. (۱۳۸۰)، *شرح فصوص الحکم*، تصحیح آشتیانی، قم: بوستان کتاب.
- حکمت، نصرالله. (۱۳۸۹)، *متافیزیک خیال در گلشن راز شبستری*، تهران: فرهنگستان هنر.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۱)، *نهایه الحکمه*، تصحیح و تعلیق غلامرضا فیاضی، چاپ ششم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- عبودیت، عبدالرسول. (۱۳۸۹)، *درآمدی به نظام حکمت صدرایی*، چاپ دوم، تهران: سمت.
- قیسری، داود. (۱۳۸۲)، *شرح فصوص الحکم*، تحقیق حسن حسن‌زاده، قم: بوستان کتاب.
- ملاصدرا. (۱۹۸۱)، *الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- _____ (۱۳۷۹)، *تفسیر ملاصدرا*، چاپ سوم، قم: بیدارفر.
- معلمی، حسن. (۱۳۸۷)، *حکمت متعالیه*، قم: هاجر.